

5. Végezetül azt kívánom Hajdú Miska kedves barátomnak, hogy még nagyon sokáig szervezze a nevek gyűjtését, megjelentetését, valamint a névtudományi munkálatokat, ugyanolyan csendes szívóssággal és eredményességgel, ahogy eddig tette.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Vezetéknevek morfonológiai különállásáról

A személynevek – mint a tulajdonnevek (logikai kategóriájuk szerint: a szinguláris terminusok) meghatározott csoportjai – morfonológiai szempontból általában szabályos viselkedésűek. Azaz, (i) fonotaktikai (ezen belül hangrendi) felépítésükben és (ii) toldalékolásuk módjában szokásosan rendhagyó változatokat vagy váltakozást nem mutatnak, vö.

ISTEN ÉLTESSE SOKÁIG HAJDÚ MIHÁLYT/MISKÁT!

és

SOK BOLDOG SZÜLETÉSNAPOT HAJDÚ MIHÁLYNAK/MISKÁNAK!

(ld. *Mihályt*, mint *királyt*, *tekintélyt* stb., a tárgyrag szabályosan tövéghangzó nélküli illesztésével; illetve *Miskának* mint *onomasztikának*, *urának*/*szolgálójának*, *(nagy)papának* és így tovább, az alsó nyelvállású magánhangzók nyúlásával a morfémahatáron).

Morfonológiailag – a toldalékolás szempontjából – a keresztnévek alig mutatnak eltérést a köznevekhez viszonyítva. (A lapidáris megállapítás természetesen azzal a megszorítással érvényes, hogy a prelexikálisan átformált becéző alakokat ebben a vonatkozásban önálló lexikai egységeknek tekintjük.) Körükben legfeljebb a hangrendi viselkedés terén találunk sajátos anomáliákat: *József* (magas toldalékolású) – *Mózes* (magas, esetleg mély toldalékolású); *Ágnes* (fakultatív toldalékolású).

A történetileg és nyelvileg szerteágazó előzményű vezetéknévek halmazában a kép bonyolultabb. Köznévvel alakilag vagy alakilag és történetileg megegyező vezetéknévek egyik típusa, amely a ragozási paradigmában rendhagyó, maga is több altípust foglal magában, például:

- (i) *Sík* (alaki egyezéssel a mély toldalékolású névszóval),
- (ii) *Derék* (alaki és történeti egyezéssel a mély toldalékolású denominális adjektívumból),
- (iii) *Bokor* (alaki és ?történeti egyezéssel a magánhangzóvesztő tőtípus mellett),
- (iv) *Vöd* (alaki és történeti egyezéssel a *vő/vej[-]* tőtípusú köznév mellett).

A felsoroltak közös morfológiai tulajdonsága az, hogy nem a közzsói megfelelővel egyező toldalékváltozatokat veszik föl: *Sík-et, Derék-től, Bokor-on, Vőd-je*. (Szükségtelen megjegyezni, hogy a vezetéknevben szereplő, rendhagyó toldalékolást mutató köznevek, ha vezetéknevként továbbképzett alakban viszik tovább a közzsót, természetesen szabályos alakulatok: *Héj(j)as, Lovas* stb. Fontos megemlíteni ezzel szemben azt a körülményt, hogy a hagyományörző, történeti írásmódú variánsok között fennmaradtak fonetikailag látszatra megmagyarázhatatlan – a szóvégi egyjegyű mássalhangzót kettőző – formák: *Kiss, Papp*. Ezekre NÁDASDY ÁDÁM kultúrtörténeti magyarázatot ad: a német helyesírási gyakorlatnak, a rövid magánhangzó sajátos jelölésének átvételéről van szó a korabeli anyakönyvezésben. Lehet azonban, hogy ezekkel kapcsolatban más szempont is felvetődik.)

A vezetéknevek normaszegő morfológiai viselkedése súlyos elméleti problémát fed föl: Mi az oka annak, hogy a speciális jelentéstani szerep megszűnteti a szabályos paradigmába való beilleszkedésüket? A hangtani magyarázat lehetőségét elzárni látszik az a tény, hogy a párhuzamos, nem személynévi szerepű alakok normatíve mindig a paradigmán belül maradnak. A magyarázó elvet – legalábbis részben – mégis a fonológia kínálja. A jelenségkörrel kapcsolatos fontosabb tények a következők.

(i) Rendhagyó, fonológiai szabállyal nem módosított köznévi alakváltozatok kerülnek használatba számottevően eltérő jelentésbeli viszonyok megjelenítésekor: (*a tehén*) *borja* – (*a gazda*) *borjúja, nőjét* – *nejét, szók (és szólások)* – *szavak (és tettek)* stb.

(ii) A metanyelvi használat a töveket kivonja a fonológiai folyamatok (az alaktani paradigmába való illesztés) hatálya alól: '*derék*'-et, '*cél*'-nek, '*Bokor*'-ok. A metanyelvi használatot morfológiai elem csak kivételesen jelöli meg: *nagyol* 'durva megdolgozással munkára előkészít' vs. *nagyoll* '(túl) nagyinak tart, nevez'. Az -l képző nyújtása, amely a toldalékismétlés impresszióját ébreszti, jelzi a kategóriaváltást, és korlátozza a paradigmán belüli alakváltozatok közötti választást, ld. *nagyollotta* – **nagyolotta*. Itt érdemes utalni ismét arra, hogy – különösen az egy szótagú, rövid magánhangzót tartalmazó – vezetéknevek gyakori anyakönyvezési írásmódja is megismétli a szótagzáró mássalhangzót (így *Kiss, Papp* stb.).

(iii) Jövevényszavak tőalakjainak átvétele tekintetében a (magyar) nyelvtörténet szembeszökő eljárásbeli módosulást mutat. Az ige-tövek a honfoglalás előtti átvételekben (vö. bolgár-török *tr-*) bővítetlen formában kerülnek bele az átvevő nyelv rendszerébe (*trom, trják; trás*). Ezt az átvételi mintát a nyelv később feladja, és bővített formában integrálja az új elemet (vö. szláv *kapá+I*). (Csak tendenciáról van szó, de a változás iránya dokumentálható. Hasonló viselkedést mutat a német is, az *-ieren* képző használatával.) Legújabbkori bajor-osztrák jövevényszavakban az átvétel hangrendi visszájára fordítással következik be (*gründ-ol, krenk-ol*, a példák száma azonban nem nagy).

(iv) Alkalmi (a nyelvhasználat körében vagy területileg elszigetelten jelentkező) generalizáló szuperszabály eredményezhet a (ii) pont alatti hangrendi visszaigazításokat (vö. gyermeknyelvi *derékét*; DONKA FARKAS egyes erdélyi nyelvjárásokban talált szabályosan mély toldalékolású szóalakokat magas

magánhangzóval: *célül* stb.; hasonló, nem normatív változatok előfordulnak még nyelvbotlásokban).

(v) Triviálisan igaz, hogy a mai magyar hivatalos névadásban általános vezetéknev+keresztnev eredetileg és normatív módon olyan szó szerkezet, amelyben a jelző szerepű vezetéknev mindig hangsúlyos mint a jeltárgy egyedi, konkrét és perszonális azonosító elemének hordozója.

• (vi) A szinguláris terminusok egy kis halmazát, amely egyedi, konkrét és szakrális fogalmakat jelöl, nemritkán rendhagyó írásmód különíti el a szókészletben (így nagybetű, hagyományos írásjelhasználat, mint német *Thron*, román *Român(ia)* és származékaik stb.). Egy részükben, kiegészülve fiziológiai jelenségek megnevezésére szolgáló szavakkal, morfológiai paradigmaváltás tárgyai (szakrális: *sír* [főnév] – mély → magas toldalékolású; fiziológiai: *tát-* – felszólító módban szabályos *táss-*, mint *lát/láss* → *táts-*, és l. még egyes testi szükségleteket jelentő igék hangrendi váltása).

A fenti jelenségek közös eleme a kiemelés: valamely egység kiemelése az érvényes paradigma rendjéből, amelynek háttérben speciális, jelentéstani elkülönítés igénye áll fenn. (A (iv) tételben említett generalizálás viszont ellentendenciaként értelmezhető.) A vezetéknevek szervesen illeszkednek ebbe a sorba. A (ii) pontban említett írássajátsággal kapcsolatban ennél fogva – és különös tekintettel a vezetéknev normatív hangsúlyos voltára (ld. (v) pont), valamint az okmányok dokumentum értékű, betű szerint pontos írásának követelményére, amelynek háttérben "feszített" artikulációnak kell állnia – fölmerül az a lehetőség is, hogy abban tényleges ejtési mozzanat leképezését lássuk. Kissé szélsőséges megfogalmazásban azt is mondhatjuk, hogy a vezetéknevek végső soron morfológiailag mindig rendhagyók. Ha azonban olyan paradigmába sorolódnak, amely nem tartozik kötelező fonológiai folyamat hatálya alá, erre nem derül fény. Ha így van is, mindenesetre tény, hogy "erős" fonológiai szabály, mint az alsó nyelvállású magánhangzók morféma végi nyúlása (vö. *Kozma/Kozmát*) vagy az egy mássalhangzós formatívumok kötőhanggal való kapcsolása (vö. *Baráth/Baráthot*) nem adható fel.

SZENDE TAMÁS

Szentesi ragadványnevek az 1857-es népösszeírás jegyzéke alapján

Szentes Szolnok és Szeged között, Csongrád közelében, a Tisza jobb partján fekvő város. Népességének döntő részét a török idők után betelepült református és betelepített katolikus lakosság tette ki.

Szülővárosom családneveivel, az írásban is rögzült (és csak szóban terjedt) ragadványnevekkel gyerekkoromban, az ötvenes években ismerkedtem meg. Szentesről elköltözve, alkalomadtán az országot járva, a városra jellemző neveket